

Бисмиллохир рахмонир рахим

Аллох инояти билан пайгамбар ёшига етдим. Бутун умрим давомида жуда кўп бадий, илмий китоблар ўқидим. Шахсий кутубхонамда бир дунё китоб бор. Булардан ташкари, Андижон, Тошкент, Москва шаҳарлари марказий кутубхоналаридаги китоблар билан танишдим. Турли «изм»ларга, турли таълимотларга доир китобларни кўрдим. Истиклолгача ёзган китобларимда, маколаларимда ўқиган китобларимнинг баъзи гоёларини тарғиб этдим.

Истиклол тўфайли эришилган улкан неъматлардан бири диний-маърифий китобларни ўқиш, ўрганиш имкониятидир. Истиклолдан сўнг Каломуллох маъноларининг Абдулазиз Мансур, Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф қилган таржимаси, тафсири билан танишиш халқимиз учун улкан бахт бўлди.

Не-не буюк деб қаралган китоблар даврлар шиддатига, сиёсатлар зугумига дош беролмай бугун кун тартибидан тушди. Аммо ўн тўрт асрдан ортиқ вақт ўтаётган бўлса-да, илохий мўъжиза - Куръони карим оятларида бирорта хато топилгани йўқ, топилмайди ҳам. Фалакиёт, коинот, хайвонот, наботот, илохийёт ва таъбатга доир оятларнинг нақадар тўғрилиги кун сайин тасдиғини топмоқда.

Биз ўқиган барча китобларни инсонлар ёзган бўлишса, Куръони карим Аллохнинг сўзидир. Пайгамбаримиз (соллаллоху алайхи ва саллам) уқтирганларидек: «Каломуллохнинг бошқа сўзлардан фазли Аллох таолонинг махлуқотларидан фазлича юксакдир».

Исро сураси 9-оятда: «Албатта, бу Куръон энг тўғри йўлга хидоят қилур ва яхши амалларни қилувчи мўминларга, албатта, ўшаларга, улуг ажр борлиш хушхабарини берур», деб марҳамат қилинади.

Аллохнинг ҳақ дини - Ислом таълимотининг асоси Куръони карим араб тилида туширилди. Бу тил барча талабларга жавоб бера олади. Бошқа илохий китобларнинг асл нусхалари сақланиб қолмаган. У китоблар аҳли китоблари, динлари ҳақида ихтилофга тушишган, китобларига ҳам, динларига ҳам ўзгартиришлар киритишган. Куръони карим эса бир ҳарфи ҳам ўзгармай, собит ва абадий мўъжиза бўлиб турибди. Зеро, Зухруф сурасининг 4-оятда: «Албатта, у (Куръон) ҳузуримдага она китобдир, у олийдир, ҳикматлидир», деб марҳамат қилинади.

Куръони карим оятлари илохий мўъжизалардир. Зумар сурасининг 6-оятда: «... У сизни оналарингиз қорнида уч зулмат ичида бир яратишдан кейин яна бошқа яратишга ўтказиб, аста яратадир», дейилган. Тафсиричи уламолар уч зулматнинг бири хомилани ўраб туривчи парда, иккинчиси бачадон, учинчиси қорин, деб жавоб берганлар. Замонамизнинг мутахассис олимлари илмий қузатишлар натижасида хомилани уч қаватли парда ўраб туришини исботлашди.

Муъминун сурасининг 14-оятда шундай дейилган: «Сўнгра (бу) манийни лахта қон қилиб яратдик, бас, лахта қонни парча қўшт қилиб яратдик, бас, парча қўштни суяқлар қилиб

яратиб, (бу) суякларга гўшт копладик, сўнгра (унга) жон киритиб, олдинги холидак бутунлай бошкacha бир вужуд пайдо килдик. Яратувчиларнинг энг гўзали — Аллох баракотлидир».

Анъом сурасининг 125-оятида: «Кимни адаштиришни ирода этса, кўксини гўё осмонга кўтарилиб кетаётгандек, тор ва сикик килиб кўади», дейилган. Бу оятдаги «кўксини гўё осмонга кўтарилиб кетаётгандек, тор ва сикик килиб кўяди» муборак жумласи хам Куръоннинг энг юксак илохий мўъжиза эканига далилдир. Зеро, бу оят туширилганида кўкка кўтарилган сари хавонинг сийраклашуви назарияси физика ва астромогия фанида кашф этилмаган эди.

Хомиланинг ривожланиш боскичлари айнан Куръон оятларида кўрсатилганидек эканини хозирги илмий кашфиётлар тасдиқдамоқда.

Рум сураси милодий VII асрда энг йирик давлатлар — Рум ва Форс ўртасида бошланган жангда Румнинг маглубиятга учрагани, лекин якин келажакда галабага эришуви хакида хабар беради. Чиндан хам етти йилдан сўнг Куръон хабари исботланиб, румликлар форслар устидан галаба килади.

Илм-фан ривожлангани сари Куръондан узоклашиш эмас, аксинча, унга якин келиш, унинг мўъжизаларини кашф этиш кучая боради.

Хар канча олишса хам жаннат неъмат тугамайди. Унинг дунёдаги ухшаши Куръони каримдир. Унн инсонлар хар канча ўргансалар хам, бирор нарса камаймайди. Аммо бу мукаддас китобнинг адабиётга таъсири масаласи ўзбек адабиётшунослигида жуда кам ўрганилган. Хамидулла Кароматовнинг «Куръон ва ўзбек адабиёти» номли китоби бу борадаги илк тадқиқотдир.

Нажмиддин Комилов, Иброхим Хаккулнинг тасаввуф илмига багишланган китобларида бу масала умумий тарзда ўрганилган. Куръоннинг бадиий ижодга таъсирини ўрганиш факат диний нукгаи назарни ифодалаш бўлибгина колмай, назарий карашлар хамда мумтоз адабиётнинг асл илдизларини очишга, хусусан, Куръони каримга боглик эканини аниклашга хам хизмат килади.

Куръон оятларини, куръоний мавзуларни билмай туриб, мумтоз адабиёт хакикатини англаш мумкин эмас. Бу масалани ўрганишда факат Ахмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Хазиний каби тасаввуф адабиёти вакиллари ижоди билангина чекланмасдан, хар бир мумтоз адабиёт вакилининг ижодини ўрганиш зарур. Чунки мумтоз адабиёт вакиллари ижоди куръоний мавзулар билан чамбарчас богликцир. Улар ижоди Куръони карим оятлари тафсирлари билан боглик холда ўрганилсагина теран тахлил юзага келади. Билим Аллохнинг инсонга берган буюк неъматларидан биридир. Инсоннинг билим ва тажрибаси нечоглик мукамал бўлмасин, у Аллох олдида ожиздир. Шунинг учун Куръонга бўлган эhtiёж хеч качон сусаймайди.

Истиклолгача, яъни, совет даври мумтоз адабиётимиз тахлили, унинг асоси бўлган ислоний голярдан узилиб колгани боис мукамал хисобланмайди. Бу хол ўзбек адабиёти тадқиқотчиларининг масалани тушунмаганидан эмас, балки коммунистлар мафкураси тазйики билан юзага келган, албатта.

Истиклол туфайли очилган имкониятдан фойдаланиб, Куръони карим оятларининг адабиёт назариясига, бадиий адабиётга таъсири масалаларини ўрганишга харакат килдик. Ишимизда оятларнинг маъно таржималари, тафсирлари Мухаммад Содик Мухаммад Юсуфнинг олти жуздан иборат «Тафсири хилол» хамда «Хадис ва хаёт» китобларидан олинди. Ўрни келганида Абдулазиз Мансур амалга оширган «Куръони карим маънолари таржималари, тафсирлари» китобига хам мурожаат этдик.

Куръони карим ва адабий-назарий карашлар масаласи

Куръони карим бадиий адабиёт намунаси эмас. Бадиий адабиётни шахс — инсон ижод килади. Куръони карим Аллох таолонинг каломидир. Бунинг устига бадиий адабиёт ижодкори гоёвий ниятига кўра, бадиий тўкима ишлатади. Куръон бадиий тўкимадан мутлако холидир.

Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф таъкидлаганидек: «Куръони карим шеър эмас, наср эмас, у — Куръондир». Куръони карим илм ва хикматга тўла мукаддас китобдир. Намл сурасининг 6-оятда бундай дейилган: «Албатта, сенга бу Куръон ўта хикматли ва ўта илмли Зот томонидан берилур. Бу Куръонни сенга йўллаётган Зот ўта хикматли Зотдир. У хар бир ишни хикмат ила килади. У зот ўта илмли бўлгани учун хар бир ишни илм ила килади. У Зотнинг илмга асосланмаган иши йўқдир. Жумладан, Куръонни сенга тушириш хам илм билан боғлиқдир. Куръоннинг ўзи хам илмларга тўладир».

Куръони каримда шоирлар хакида фикрлар бор. Шуаро сурасида шоирларга муносабат акс этган. Бу сура Хазрати Мухаммаднинг (соллаллоху алайхи ва саллам) пайгамбарликлари тан олинмаган, кийинчилик даврида нозил бўлган эди. Сура кийин паллада нозил бўлгани учун ўша давр рухани хам акс эттиради.

Куръони карим нозил бўлаётган даврда араблар сўзга усталиги билан фахрланишарди. Шоирлар, сўз усталарининг хурмат-эътибори юксак эди. Доимо шеър ўқиш, ваъзхонлик мусобакалари ўтказиб туриларди. Хатто шоирларнинг шеърлари Каъбаи муаззама деворига осиб қўйиларди.

Суранинг 224, 225, 226-оятларида: «Ва шоирларга гумрохлар эргашур. Уларнинг сўз водийларида дайдишини ва ўзлари килмайдиган ишларни айтишини кўрмадингми?» дейилади.

Бу оятлар Пайгамбаримизни (соллаллоху алайхи ва саллам) шоир, Куръони каримни шеър деганларга рад жавобидир. Инсоният тарихига назар солинса, ҳеч бир шоир пайгамбар бўлиб, кишиларни хидоятга бошламаган.

Кейинги оятда эса мазкур сифатлардан холи бўлган шоирлар хам борлиги таъкидланган. Суранинг 227-оятда бундай дейилган: «Магар, имон келтириб, солих амаллар килганлар, Аллохни кўп зикр этганлар ва мазлум бўлганларидан кейин нусрат козонганлар (ундай эмаслар). Зулм килганлар эса, тезда кайси агдарилиш жойига агдарилишларини билурлар».

Хамма шоир хам сўз водийларида дайдиб, амалсиз хар нарсани гапирадиган бўлавермас экан. Агар шоир имонли бўлса, яхши амалларни бажариб, Аллохни кўп эсга олса, ўзини хор килмай, хакини таниса, золимлар устидан голиб келадиган бўлса, яхши, Аллохнинг розилигини топган шоир бўлади.

Шеър факат фиску фуҷур, казо-казоларнинг мактови, базми жамшидлар васфи, гўзал аёллар мадҳи, ох-воҳ ва дийдиёлар эмас, аксинча, эзгулик, имон, Ислом хизматчиси бўлиши зарур. Пайгамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам): «...шеърда хикмат бордир», деганлар. Шеър оркали хикматли, имоний, исломий ва инсоний тушунчаларни кишиларга етказиш ўзига хос устунликка эгадир. Бунга Пайгамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) даврларини мисол қилиб олиш мумкин. Ўша саодат асрида юқоридаги оятда васфлари келган имонли шоирларнинг биринчи авлоди яшаб ўтган.

Улуг саҳобий Хассон ибн Собит уларнинг етакчиси эди. У киши билан бирга Каъб ибн Молик, Абдуллоҳ ибн Равоҳа, Абдуллоҳ ибн Заъбарий ва бошқалар бор эди (Аллоҳ таоло уларнинг барчасидан рози бўлсин).

Чунончи, ўрни келганда, мўмин-мусулмон шоирнинг шеъри ҳар қандай қуролнинг ўқидан ўткирроқ бўлиши мумкин. Асрлар давомида турли мусулмон халқлардан етук имонли шоирлар чиқиб тургани барчани қувонтиради.

Ёсин сурасининг 69-оятида шундай дейилган: «Биз унга шеърни таълим берганимиз йўқ. Бу унинг учун тўғри келмас. У зикр ва очик-ойдин Қуръондан ўзга нарса эмас».

Мушриклар Пайгамбаримизни (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) шоир, Қуръони каримни шеър деганлар. Аллоҳ таоло ушбу оятда уларнинг бу даъволарига кескин жавоб бермоқда.

Бақара сурасининг 189-оятида бундай дейилган: «Сизлар (Эй Мухаммад!) Хилоллар (янги ойлари) ҳақида сўрайдилар. Улар одамларга (йил кисоби) ва ҳаж учун вақт ўлчовларидир, деб айтиш. Уларга орқа томондан қирпишнгиз яхшилик эмас, балки яхшилик такво қилган одам (нинг яхшилиги)дир. Уларга (уларнинг) эшиқларидан қирингиз ва Аллоҳдан қўрқингиз, шояд (шунда охирадда) нажот топсангиз».

Бу ояти кариманинг Абдулазиз Мансур томонидан қилинган тафсирида бундай фикрлар бор: «Улар ойларининг моҳияти, шакл ва шамойили ҳақида сўраб, пайгамбар илмини синамоқчи бўлдилар. Лекин Аллоҳ таоло уларга ойларининг моҳияти ва тавсифи хусусида эмас, балки уларнинг вазифа ва фойдалари тўғрисида хабар беришни буюрди. Дарҳақиқат, шарият аҳкомларида шакл-шамойил эмас, балки мақсад ва гоёга эътибор бериш тавсия этилади».

Қуръони карим сураларида жаҳаннамнинг қўрқинчли тасвирлари ва жаннатнинг ажойиб тасвирлари берилди. Ҳар бир сурада такводорлар, намозни барқамол ўқийдиганлар, ризқ қилиб берилган нарсалардан садақа-эхсон қилувчилар, Аллоҳнинг пайгамбарларига, туширилган барча китобларига имон келтирувчилар, қиёмат кунига қатъий ишонувчилар охирадда нажот топувчилар сифатида талқин қилинса, юқоридагиларга риоя қилмаган, имонсиз ва такаббур, мунофиқ ва бузғунчи қимсалар аламли азоб ва олов билан оғохлантирилади.

Хаж сурасининг 19-оятидан бошлаб 26-оятгача жаннат ахли ва дўзах ахли ҳолатлари баён килинган. Бир-бирига карама-карши икки нарсани бир жойда, бир хил савияда бериш Куръони каримга хос хусусиятлардан биридир. Бир-бирига тамоман карама-карши икки ҳолат: жаханнам ўт-олов ва кайнок сувдан, жаннат эса остидан сувлар оқиб турган боғлардан иборат. Жаханнамда оловнинг азобига қўшимча қилиб, ўта кайнок сув қуйилса, жаннатда соя-салкин боғлар остидан муздек, зилол, хузурбахш сувлар оқиб туради. Жаханнамда азоб устига азоб келса, жаннатда хузур устига хузур.

Мана шундай карама-карши ҳолатлар зикри Фурқон сурасининг 53-оятда ҳам келган: «У икки денгизни — буниси чучук-ширин, униси шўр-аччик қилиб оқизиб қўйган ва ораларига қўринмас тўсик ҳамда очилмас сарҳад қилган Зотдир».

Бу ояти каримада бир илмий ҳақиқат ҳақида гап кетмоқда. Яъни, чучук сувлар билан шўр сувларнинг аралашмаслиги. Ажнабий олимлардан Жак Ив Кусто дарё ва денгизларнинг қўшилиш жойларида текшириш ўтказиб, бу масала 1400 йил аввал Куръонда зикр этилганини билгач, Куръоннинг ҳақиқий илохий китоб эканини англаган ва имон келтириб, мусулмон бўлган.

Куръони каримдаги ана шу карама-карши ҳолатлар зикри бевосита ҳаёт ҳақиқатини ақс эттиради. Зеро, бадий ижодда бундай санъат номи тазод деб юритилади.

Бу санъатда сўзларнинг карама-карши маъноларидан фойдаланилади. Тушунчалар, ҳолатлар, ранглар, кайфиятлар карама-каршилиги тазод санъатини юзага келтиради.

Сарв бўйлик санамнинг, эй Бобур,

Рост айтай, сўзи ёлгон қўринар.

Байтдаги «рост-ёлгон» сўзларидан тазод санъати ҳосил бўлган.

Араб ҳарфлари негизида мумтоз шарк адабиётида ҳарф (китобат) санъати юзага келган.

Мумтоз шоирлар араб ҳарфларининг шаклига таяниб маъшука қаддини алифга, ошиқ қаддини долга, маъшука оғзини мимга, кўзини содга, қошини ёйга, гажагини жимга ўхшатганлар.

Камол Хўжандий бундай ёзган:

Алифтек тўғри бўйлик, кошлари нун,

Жахон Лайлилари хуснингга мажнун.

Хусайний китобат санъатидан бундай фойдаланган:

То алифтек кадду лом зулфу огзинг мимидан Айрумен, вах, кўрмадим хижрондин гайри алам.

Навоий китобат санъати воситасида жонини маъшукага куйидагича таксимлаб беради:

Жонимдаги жим икки долингга фидо,
Андин сўнг алиф тоза ниҳолингга фидо.
Нунидаги анбарин хилолингга фидо,
Колган икки нукта икки холингга фидо.

Китобат санъати намуналари Эркин Воҳидов ижодида ҳам учрайди:

Хажрингда каддимни дол этдинг десам, бергай жавоб: «Ким кўйибтур севгини кадди букилган чол учун».

Камар сурасининг 7-оятда бундай дейилган: «Кабрлардан кўзлари кўркинчга тўлган холда, худди ёйилган чигирткага ўхшаб чикиб келурлар». Бу ояти каримада киёмат куни Исрофилнинг иккинчи сур чалишидан сўнг одамларнинг кабрлардан чикиб келиши «ёйилган чигиртка»ларга ўхшатишмоқда.

Нисо сурасининг 124-оятда: «Кимки, у хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл, мўмин холида савобли ишлар килса, айнан улар жаннатга кирурлар ва уларга хурмо данагининг ипича зулм килинмагай», дейилган. Бу ояти каримада жаннатийларга «хурмо данагининг ипича зулм» килинмаслиги айтилиб, зулм хурмо данагининг ипига ўхшатишмоқда.

Ар-Раҳмон сурасининг 58-оятда: «У (хур) худди ёкут ва маржонга ўхшарлар», дейилган. Аллоҳ таоло жаннатийларга тайёрлаб кўйган хурлар ёкут ва маржонга ўхшатишмоқда. Аллоҳ таолонинг Китобида ўхшатишнинг ана шундай гўзал ва мукамал кўринишлари мавжуд.

Хадиси шарифларда пайгамбарлар, фаришталар номлари ўрнига уларга берилган иккинчи номлар келтирилади. Иброҳим (алайхиссалом) — Халил (дўст), Одам (алайхиссалом) — Сафиюллоҳ, Нух (алайхиссалом) — Набиюллоҳ, Мусо (алайхиссалом) — Каломуллоҳ, Исмоил (алайхиссалом) — Забиҳуллоҳ, Исо (алайхиссалом) — Рухуллоҳ, Мухаммад (алайхиссалом) — Хабибуллоҳ, Жаброил — Рух номлари билан ҳам юритилади.

Бир тушунча ўрнига бошқа тушунчани бериб, фикрни образли ифодалашнинг бу усули бадий адабиётда истиора дейилади. Бу санъатда факат ўхшовчи ифодаланади ва у маъно жихатдан ўхшатилишни ҳам ўз ичига олади.

Абу Али ибн Сино истиорани бундай таърифлайди: «Нарсанинг ўзи кандай бўлса, ўшандайлигича олмасдан, уни сал ўзгартирган холатда олинганига истиора ёки маъжоз дейилади. Шеър мана шу истиора билан мажознинг таркибидан хосил бўлади».

Фуркатингда заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски, багримдин эрур парголалар.
(Алишер Навоий)

Байтда «сариг юз» маъносидаги «заъфарон», «конли ёш» маъносидаги «лолазор» сўзларида истиора юзага келади:

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бўлгай висолингга мени дилхаста етгаймен.
(Бобур)

Байтда «юзи ой каби ёр» ўхшатишига тенг «ой» сўзи кўлланишида истиора санъати кўринмокда.

Ирсол санъати байтда макол, матал, ибора кўллаш оркали юзага келади. Шеърни бу воситалар оркали тўлдириб юбориш кийин иш эмас. У санъат даражасига кўгарилиши учун фикрнинг гўзал ва завкбахш ифодасига хизмат килмоги шарт. Мумтоз адабиёт вакиллари ирсол санъатидан кенг фойдаланганлар. Бу борада Лутфий ижоди ибратлидир. Унинг айрим газаллари бошдан-оёк ирсол санъати асосига курилган:

Аёкингга тушар хар лахза гису,
Масалдурким: «Чирог туби коронгу».

Тутармен кўзки, курсам оразингни,
Ки дерлар: «Оккан арикка окар сув».

Навоий ижодида бундай байт бор:

Тўкиб май мухтасиб, мен йигладим ул кўзи усрукка,
Сув келтирмак хамону кўза синдирмак хамон эрмиш.

Бобур бундай ёзган:

Даъвии ишк этиб, гайр, Бобурни айб килма,
Ким мен эдим сенингтек, сен бўлгасен менинггек.

Эркин Вохидов бундай ёзган:

Умрини ошик хамиша ўтказур орзу билан,
Ойнинг ўн беши коронгу, ўн беши ёгду билан.

Умуман олганда, мумтоз асарлар мазмунига сингдирилган гоаяларни, бадий ифода шакллари тўғри англаш адабий дурдоналар мохиятини чуқур талкин этишга олиб келади.

Баҳром Жалилов